

Vajda Júlia

A „mi holokausztunk”, a „ti holokausztotok”, az „ő holokausztjuk”

Az emlékezés rögös útja

„...a Holocaust elgondolása önmagában véve olyan roppant vállalkozás, olyan vállalat rokasztó szellemi feladat, hogy többnyire meghaladja a vele küszködők teherbíró képességét. Mivel megtörtént, még elképzelni is nehéz. (...) Halmazatban a gyilkosság képei csüggesztően fárasztóak: nem indítják meg a fantáziát. Hogyan lehet esztétikum tárgya a borzalom, ha nincs benne semmi eredeti? Példá szerű balál helyett a puszta tények csupán hullabegyekkel szolgálhatnak.”

Kertész Imre

Március 9-én e-mailt kaptam, melynek tárgy rovatában „Holocaust meghívó” állt. Első pillantásra nem is fogtam fel, hogy milyen abszurd, amit látok. Aztán jobban belegondolva elsörnyedtem: Mire hívhat meg egy holokauszt meghívó? Auschwitzi társasutazásra? Netán egy olyan – a kamaszok által kedvelt – szerepjátékra, melynek kerettörténete most éppen a holokauszt? Talán tán speciális pszichodráma-csoportra? Vagy valamiféle időutazásra?

Nem, mindez csak az én bizzar, gúnyos fantáziám terméke. E hátborzongató nyelvi leleményre a maximális tömörségre való törekvés készítette a szerencsétlen „szerzőt”. S hát igen, a komputernyelv, az e-mailek és sms-ek világa nem kedvez az árnyalt nyelvi kidolgozottságnak, a kifejezések finom érzékenységgel történő megválasztásának. Mindazonáltal a félresikeredett tárgymegnevezés mögött álló e-mail a Műcsarnok *Elballgatott Holocaust* c. kiállítására invitált. A Budapesten egy időben, a soá hatvanadik évfordulója alkalmából megrendezett négy kiállítás egyikére.

Erről a műcsarnokbóliról vegyes hírek szállingóztak. Egyeseket elbűvölt, hogy bemenetkor a látogatókat kétfelé irányítja a rendezői akarat: egyik nyíl a kisebbségi látogatóknak szab irányt, a másik a többségieknek. Másokra az egész nem tett különösebb benyomást.

Engem pedig felbosszantott. Hisz bemenetkor a nyilak mellett udvarias kérés olvasható, hogy

kérik a többségi, illetve kisebbségi látogatókat, hogy a nyilat kövessék. Hogy jön ez ide? Ha a szétosztás a holokauszt faji megkülönböztetésére hivatott emlékeztetni, akkor mit keres itt az úri modor? Legjobb tudomásom szerint a nyilasok nem ilyet használtak. Netán a rendezők abban bíztak, a látogató úgylis tud eleget a soáról, elég neki ennyi, hogy minden előzetes ismerete felidéződjék? Hogy az udvarias felszólítás a keretlegények ütlegeinek képét fogja felidézni? De hát akkor minek egyáltalán a kiállítás? – aki akar, tud, enélkül is emlékezhet. Vagy ne legyünk ennyire radikálisak. Minek e szétosztás, a kiállítás címében szereplő holokauszt szó is elegendő ezen emlékek felidézéséhez. Lehetséges volna, hogy mégis valamifajta szerepjátékban, esetleg primitív pszichológiai tréningben veszünk részt?

Ez megeshet. Talán ezért is a két folyosót elválasztó detektívtükör. Hogy a kisebbségi folyosóról látható a többségi, de viszont nem. Vagy fordítva? De hát ez mi végre? A vészidőszakban az áldozatok ne láthatták volna az üldözőket? Vagy akár csak a tétlen szemtanúkat? Vagy a tétlen szemtanúk és üldözők ne láthatták volna az üldözötteket? Igen, ez utóbbit szokás állítani. S még csak azt sem mondhatjuk, hazudnak, akik így emlékeznek. Hiszen vannak helyzetek, amelyekben érthető a látás megtagadása. Bizonyos dolgokat nem jó látni: a moziban is eltakarjuk a szemünket, ha véres jelenetet, kínzást, gyilkosságot mutatnak. Ki akarta volna látni, hogy zsidókat, cigányokat – kiknek

ember voltát megkérdőjelezték ugyan, de mindenki tudta, hogy mégiscsak azok – gettóba zárnak, bevagoníroznak, agyonlőnek? S ha mégsem volt képes nem látni, ki akarna utóbb emlékezni arra, hogy mindezt látta? S nemcsak hogy látta, de tétlenül – ne adj’ isten lelkesedve – szemlélte.

Igen, könnyen elképzelhető, hogy ez valamifajta tréning, oktatás akar lenni. Hisz különböző plakátokat látunk, amik a legkülönfélébb kirekesztésekről szólnak. Azt próbálják megértetni velünk, hogy a különféle kisebbségek tagjai (a dohányosok, a feketék stb.) is emberek.

Egy-két rosszul látható, hallható tévékészüléken a valaha volt kirekesztettek is megszólalnak. Egyik helyen egy zsidó, másikon egy cigány asszony emlékezik. S mellette egy pozdorjából ácsolt barakk priccsekkkel, mögötte tükör. Hogy nagyobbnak lássék? S mindez sterilen tiszta. Úgy látszik megint csak a látogató már meglévő tudására apellálnak a rendezők. Majd felidézi a képeket, amiket a lágerről látott. Majd hozzáképzeli a priccsekhez a piszkot, zsúfoltságot, nyomorúságot. De ha a képzeletünkre apellálnak, akkor meg mi végre e naturalizmus? Miért e priccsek méretarányos megformálása?

Igen, Young könyve, a *Texture of Memory*¹ is ír ilyenről. A hamburgi elsüllyedő oszlop meg a kasseli kút. Jochen és Esther Gerz a krematóriumok kéményére emlékeztető alumíniumoszlopa „falrafirkálásra”, az emlékezés szabadon megválasztott graffitijeinek elhelyezésére szólítja fel a járókelőt. S ahogy a telefirkált rész az évek során lassanként a földbe süllyed, az oszlop egyre kisebbé váló maradéka, s végül a helyét fedő tábla a múlt, az emlékek elmerülését szimbolizálja. Hoheisel ellen-emlékműve szintúgy egy láthatatlanná tett, de hangja révén a figyelmet magára vonó emlékmű révén kívánja az aktív emlékezést szolgálni. A kasseli városháza előtti téren a földbe fejjel lefelé beásott kút, a valaha ott állt Aschrott-kút pontos másának csobogása szándéka szerint a nemlétre, a megsemmisülésre való rákérdezésre kényszeríti a járókelőt.

Ilyen ellen-kiállításon lennének? Az egyik hátsó teremben század eleji autó drótokkal egy presszógéppel összekötve. Holokauszt és autó – kipufogógáz bevezetve a zárt „utastérbe” – a gázkamra primitív formája. Volt ilyen egy-két napig sajátunk is, Kőszegen, 1944 őszén. – Lám, lám, beindulnak az asszociációk, ha teret engedünk nekik.

De akkor mit keresnek itt a – túlélő s a holokausztban elhunyt – áldozatok művei? S a lágere-

rek helyét mutató térképek? S a krematóriumra emlékeztető téglapítmények, melyeken cigányok verselnek a porajmosról? Ezek nem az ellen-kiállításra valók.

No és hol van itt szó a címben beígért elhallgatásról? Nem találok e témára utaló jeleket, tárgyakat, alkotásokat, szövegeket. Pedig tudjuk, évtizedek teltek el e hallgatásban. Lenne mit beszélni róla. Arról, hogy hogyan dolgoznak az emlékek a hallgatás mögött, hogy hogyan válnak feldolgozhatatlanná általa. Talán magának a kiállításnak a soáról való nem-szólása, a téma mellett való elmenése, özszemosása az egyéb „üldöztetésekkel”, megkülönböztetésekkel jelenítené meg e témát? Ez bizony lehet. S ez igencsak elkésztető.

Hogy ez nem ellen-kiállítás, nem a hiányra való emlékeztetés, hanem a hiány maga. A meghirdetett téma felvetésének, tárgyalásának hiánya, s ezáltal létjogosultságuk tagadása.

Felmerülhetne persze a nézőben, hogy hátha valamiféle játékon keresztüli megjelenítésről van szó. De hát itt nincs szó játékról. Sem a „game”, sem a „play”, sem a „toy” értelmében. Hiszen a társasjátéknak, a szerepjátéknak is rendje, szabálya van, míg a játékszernek felhívó, szerepjátékra invitáló jellege. S a játék maga mindkét esetben involválódást, komoly részvételt igényel. Az még nem játék, hogy a kiállított művek előtt megállva megkérdem magamtól, hogy ez most hogy kerül ide, hogy ennek mi köze a soához, a porajmoshoz, hogy ez hogyan akarhat utalni a vézskorszakra. Ez nem olyan, mint Libera koncentrációstábor-LEGO-ja², ami az abszurd, első hallásra kissé talán blaszfémnek is tűnő játékon keresztül nem valós emlékezésre invitál – hisz erre legtöbbször, lévén túl fiatalok, már nem is invitálhatja. Ehelyett bevon, részesévé tesz a szörnyűség létrehozásának, s ezáltal nem engedi meg, hogy automatikusan az áldozatokkal azonosulva megkerülhessük a felelősségre való rákérdezést. Hasonlóan ahhoz, ahogy Roe Rosen „Élj és halj meg úgy, mint Eva Braun”³ installációja a Hitler szeretőjével való azonosulásra, s ahogy Ram Katzir⁴ kifestőkönyve arra kényszerít, hogy náci vezetőket, fiatalokat teremtsünk meg – hogy belegondoljunk az ő szerepükbe, helyzetükbe is.

Azt persze, hogy Van Alpennek, amikor ezeket a műveket elemzi igazán van-e, nem tudom. Hisz a holokauszt unalmas iskolai tananyagká válását bizonyosan el kell kerülni. Ugyanakkor könnyen elképzelhető, hogy ha e játékok véletlenül ténylegesen piacra kerülnének, épp a szán-

dékolttal ellenkező hatást váltanák ki: lennének, akik működtetőikkel azonosulnának. Persze a kiállítási szituáció más. A holokauszt-játékszer, mint kiállítási tárgy vagy akár a kiállítás részeként használatba vehető alkotás, részben persze köszönhetően az illetén kiállítások már eleve „megfelelően hangolt” közönségének, valóban megdöbbent: olyasféleképp vág gyomorszájba, mint Benigni *Az élet szépe*. Játékossága, könnyedsége kontrapunktikája az, ami a gyomor görcsös összerándulását okozza.

A műcsarnokbéli kiállítás azonban a legkevésbé sem volt ilyen. S nem tette azzá az sem, hogy egyes napokon a látogató egy tésztaszaggató segítségével az 1944. március 29-i rendeletben előírt méretű kanárisárga ételfestékkel színezett marcipánból sárga csillagot készíthetett magának, majd megehetette azt. Itt nem volt miben részt venni, itt csak zavartan téblábolni lehetett.

Mégis, legyen bárha mégoly igaza is Kertész Imrének, hogy „a Holokauszt elgondolása (...) többnyire meghaladja a vele küszködők teherbíró képességét”, s a műcsarnokbéli kiállítás jó példa erre, nem tehetjük meg, hogy nem gondoljuk el azt. Nem engedhetjük meg, hogy az elgondolás nehézsége okán a feladattól visszariadva teret engedjünk a felejtésnek. Az emberiség eddigi legborzalmasabb tette örök figyelmeztetés kell legyen számunkra, vészjelzés, amelynek a megértésére nem azért kell törekednünk, mintha bízhatnánk e törekvés sikerében, de hogy ne feledjük el, ember voltunk e borzalom lehetőségét is magában hordja.

Egy időben a Műcsarnok kiállításával három másik kiállítás rendezői is érezték a nyomást, hogy emlékezniük, emlékeztetniük kell. Hisz eltelt hatvan év! Megrendítő ez a szám. Igazából azért, mert nem hatvan éve emlékezünk. Az első évtizedek nem az emlékezés jegyében teltek. Legalábbis nem annak a fajta emlékezésnek a jegyében, amelyre ma általában gondolunk. Marcel Ophuls 1971-ben készült filmje, a *Le Chagrin et la pitié* például arról tanúskodik, hogy akkoriban még igencsak sokan akadtak, akik a kamera nyilvánossága előtt sem jöttek zavarba, amikor megengedték maguknak, hogy – akár csak 1961-ben Eichmann – arra emlékezzenek, hogy ők csak jól akarták végezni a rájuk bízott feladatot, illetve ha a felsőbbrendű faj képviselőjeként arról vallanak, hogy semmiféle büntuda-

tot nem érznek a soában elkövetett tetteik miatt. S még vagy egy évtized kellett elteljen addig, míg a világ lassan-lassan hajlandóvá vált meghallani azt, hogy a holokauszt túlélői, sőt leszármazottaik is pszichés problémákkal küzdenek.⁵ Ugyanakkor azonban Lanzmann a nyolcvanas években készült *Sboahjának* ex-náci funkcionárius „szereplői” még mindig csak annyiban különböznek a *Le Chagrin et la pitié*-ben megszólalóktól, hogy már nem vállalják a nyilvánosságot.

A kilencvenes éveknek kellett eljőnniük ahhoz – annak ellenére, hogy sem az antiszemitizmus, sem az egyéb rasszizmusok, sem a holokauszt tagadása nem tűnt el –, hogy – legalábbis Németországban és Ausztriában – elérkezzünk oda, hogy már Mahnmal⁶-ok, figyelmeztető (emlék)művek, s a már említett ellen-emlékművek épüljenek, melyek a felelősség vállalására, az azal való szembenézésre szólítanak fel. Hogy legyenek országok, ahol a nyilvánosság előtt már nem *comme il faut* nyíltan antiszemitaként interpretálható megjegyzést tenni, s hogy a nyilvános közbeszédben a soát már ne legyen illendő nem elítélni. Sőt, hogy legyenek már olyan helyei is a világnak, ahol már azt is tudjuk gondolni, hogy ha az emlékezés oszlopára az emlékezés graffitije közé horogkereszt kerül⁷, akkor azon el kell ugyan gondolkodnunk, de el kell túrnunk, mert nem az elfojtás, hanem a szabad kibeszélés teszi lehetővé a múlt feldolgozását s az előítéleteitől való megszabadulást.

Magyarországon ugyanakkor, bár az ország a holokausztstatisztika élmezőnyéhez tartozik (az összes áldozatnak kb. egytizede magyar volt), eleddig, a hatvanadik évfordulóig nem volt állandó holokausztkiállítás, s emlékmű is csak alig, fel kell tegyük a kérdést: a létrejött holokauszt-múzeumban s az ezzel párhuzamosan megnyitott kiállításokon ki és mire akar emlékezni, emlékeztetni? Hisz az emlékmű üzenet. Üzenet a ma élőknek, s üzenet az utánunk jövőknek. S nem mindegy, hogy mit üzenünk vele. S különösen nem mindegy, hogy mi az első, s állandónak tekintett magyar állami üzenet. Hogy az-e, hogy az emlékmű megtekintője, a kiállítás látogatója ha átadja magát a múzeum felkínálta élményeknek valójában osztozik a soában üldözöttek sorstanságában, s hogy kilépve újra sorsra lelve⁸ hagyhatja el a kiállítást, azaz – mondhatnánk így is –, hogy ami volt, elmúlt, s bármily fájdalmas is, nem érint bennünket a továbbiakban. Vagy esetleg azt, hogy minket, ennek az országnak a lakóit, nem terheli felelősség, hiszen mindent meg-

tettek az áldozatok megmentéséért⁹. Vagy netán azt, hogy a soá örök figyelmeztetés mindannyiunk számára, hisz – ahogy a londoni holokausztmúzeumot záró Edmund Burke-idézet figyelmeztet – „ahhoz, hogy a Gonosz győzedelmeskedjék, pusztán annyi kell, hogy jó emberek ne tegyenek semmit”, talán tán azt, hogy a soá legfőbb tanulsága, hogy a zsidók helye Izraelben van¹⁰. Vagy esetleg azt, hogy a soá a zsidóság belügye.

A *Népszabadság* hasábjain¹¹ Kemény Mária a Páva utcai zsinagóga akkor még csak tervezett épületének díjnyertes tervét elemezte. A falat, amellyel akkor még csak tervezték, hogy körülveszik. Azt a falat, amely kísértetiesen emlékeztet azokra a falakra, amelyek mögé a nemrégiben véget ért század elejének zsidósága – félvén a környező világ antiszemitizmusától – zsinagógái többségét elrejtette. A falat, amely az egykori gettó falához hasonlóan elválasztja a soá üldözötteit az őket körülvevő „normálisak” világtól. A falat, amely egy zsidó szimbólumra, a jeruzsálemi Siratófalra utal, illetéktelenül. A falat, amely elválasztja a múlt borzalmait a jelentől. A falat tehát, amely a soát lezárta, s így feledhetővé teszi. Igen, Magyarország első holokausztmúzeumának első üzenete – hisz ezt már annak is üzeni, aki csak elhalad mellette –, hogy a soát el kell rejteni. S az már a járólőre van bízva, miként felel arra a kérdésre: miért? Hogy azt-e, hogy mert már elmúlt, vagy azt-e, hogy mert nem szabad róla túl nagy nyilvánosság előtt beszélni.

S akkor mindezek után ki, kinek, s mit üzen a holokausztmúzeumnak? Ki, kit, s mire fog emlékeztetni általa? Látszólag a ki?-re a legkönnyebb megadni a választ: a múzeum állami, tehát a ki kérdésére, mondhatnók, a magyar állam a válasz. De államok nem hoznak létre múzeumokat. Azt emberek teszik a nevében. Emberek, akiknek el kell döntenüik, kit, kiket tekintenek a magyar államnak. S ők persze nem tehetnek mást, mint hogy a magyar állam polgárait, azok összességét tekintik annak. De honnan lehet tudni, hogy ők mit gondolnak, hogy ők milyen holokausztmúzeumot szeretnének?

S ha tudnánk, s netán az lenne a válaszuk rá (értsd: a többségé), hogy nekünk erre nincs is szükségünk? Akkor nem is kellene ilyen múzeum? S egyáltalán, a magyar állampolgárokból álló magyar állam válasza arra a kérdésre, hogy milyen holokausztmúzeum kell az országnak a többség válasza kell legyen? Azé a passzív több-

ségé, akit ez a kérdés talán egyáltalán nem is érdekel?

A holokausztmúzeum létrehozását, majd később terveinek kidolgozását – sem építészeti, sem tartalmi tekintetben – nem előzte meg társadalmi vita. A magyar állampolgárok közül azokat sem kérték fel a megszólalásra, akiknek lett volna mondandójuk. Így azok, akik a múzeum építészeti kialakítását tervezték (Mányi István építész), s a múzeum belső kialakításának stábjai is kénytelen úgy tenni, mintha biztos lenne abban, hogy tudja a választ mindazokra a kérdésekre, amelyeket egy ilyen múzeum létrehozása felvet. Mintha tudná, hogy kiknek a nevében és mit képvisel, s kikhez kíván szólni.

A ki, a kiknek a nevében kérdését nem szokás feltenni. Pedig a további kérdések feltétele előtt ez alapvető. Hiszen ettől kezdve az üzenet kontextusa függ attól, hogy ki az, aki az üzenetet küldte. Szívemből szól Kemény Mária akkor, amikor felemeli szavát egy olyan építészeti megoldás ellen, amely a magyar állam nevében a fentebb felsoroltakat üzeni. S ha nem volt is társadalmi vita, én a magam részéről megengedhetetlennek tartom, hogy egy állami holokausztmúzeum a feledésnek akár csak a lehetősége mellett is kiálljon.

Mányi István tervének leírásában – melynek magam csak az internet-nyilvánosság számára hozzáférhetővé tett kivonatos verzióját ismerem – a hangsúly az intimitáson, a csendes elmélkedés lehetővé tételén van. Nem kérdés, a soára való emlékezés egyik alapeleme a gyász. S nem kérdés, e gyászból nem zárható ki senki, aki e gyászt átérzi, aki e gyászban osztozik. E gyász nem pusztán azoké, akik túlélőként azt élék meg, hogy egész további életüket meghatározta az, amin hatvan éve keresztülmentek, nem pusztán azoké, akik elvesztettek valakit, de nem is pusztán azoké, akik az üldözött csoportok tagjai, s ezért érzik úgy, hogy osztoznak benne. Nem pusztán zsidóké, cigányoké, kommunistáké stb. A gyászban mindenki osztozhat, aki azt átérzi. Sőt mi több, úgy vélem, mindaddig, ameddig csak ezek a csoportok osztoznak a gyászban, addig rémként él köztünk, rémként, ami elválaszt, ami falakat von. Ameddig ez így van, addig a soá zsidó (cigány stb.) belügy, addig „nekünk magyaroknak” / „nekik magyaroknak” semmi közük hozzá. S képviselje ezt bármelyik oldal, ezzel az együttélés békéjének megteremtése ellen munkálkodik.

De elegendő-e az, ha a magyar, az állami támogatással létrehozott holokausztmúzeum csak

a gyásznak ad teret? Hisz persze szép volna, ha minden magyar (minden európai, minden ember) úgy élné meg, az „övéi” voltak azok, akik odavesztek. De ez nem lehetséges mindaddig, ameddig nem nézünk szembe azzal, hogy az áldozatok pusztulása nem pusztán a Gonosz, a rajtunk kívülálló, tőlünk független Gonosz műve volt. Az állami múzeum nem kerülheti meg a szembenézést, a felelősség firtatását, a szerepválalás elemzését.

„Sok józanul gondolkodó magyar – lett légyen keresztény vagy zsidó – tudta akkor is, hogy a magyar nyelvű kultúra megmaradásának egyik alapja a befogadás volt. A magyar néptörzsek befogadó természete okozta, hogy együtt tudtak élni a türk népekkel, magukba olvasztották azok kulturális szintjeit. Később a Kárpát-medencében a magyar együtt tudott élni a szlávokkal, az ide érkező más népekkel, lehettek azok németek, szlávok, görögök, románok, szerbek, franciák vagy olaszok. A magyar kultúra fennmaradt, mert mindig befogadó, nyitott volt más szokásrendszerek, az övétől eltérő hagyományok iránt. Története emiatt is a folytonos modernizáció története. Ezt a képet azonban a kirekesztők széttörték. Önös érdekből kiszorították a magyarság életéből, a társadalmi munkamegosztás számos színteréről a két világbáború között mindinkább megbélyegzett, prédává tett zsidóságot. Kitagadták a magyar polgárosodásban, a nemzetgazdaság, a nemzeti kultúra megteremtésében sokat tett polgártársaikat, hogy kisajátíthassák javait, kitöröljék teljesítményüket. (...) Közel hat évtizede, hogy a német megszállók követelésére a nemzetiszocialista fajmítoszt követve – kizárólag származása okán – törvényisztező magyarok tömegeit a társadalomtól végleg elkülönítették, sárga csillag viselésére kötelezték. (...) A kíméletlen „zsidóakció” terve a németektől eredt. A végrehajtók viszont a magyar közigazgatás, a magyar hatóságok emberei voltak” – olvashatjuk Szita Szabolcs nemrégiben megjelent középiskolásoknak szánt holokauszt-tankönyvének bevezetőjében. Túl azon, hogy e szöveg szóhasználata, hogy ui. „a magyar”-ról beszél, kísértetiesen rárimel az antiszemita, s általában a rasszista szóhasználatra, amely „a zsidóról”, „a cigányról” stb. beszél nem téve különbséget az egyed és csoportja között, megfosztva az egyént személyiségétől és azonos (általában természetesen negatív) tulajdonságokat tulajdonítva az előítéllettel kezelt csoport minden egyes egyedének, tartalmilag is félrevisz. Azt üzeni, hogy a magyarok – néhány kivételtől, „a hatóságoktól” eltekintve – ártatlanok voltak a soában, semmiféle felelősség nem terheli őket az elpusztított, megkínzott, egy életre traumatizált

áldozatokért. Pedig tudjuk, totalitárius diktatúrák viszonyai között is található módok az egyén a szembenállásra, a tiltakozásra. S arra feltétlenül, hogy ne azonosuljon az üldözött rendszerrel, ne támogassa azt lelkesen.

Személyes visszaemlékezésekből jól tudjuk, hogy a negyvenes évek elején, sőt a harmincas évek végén is, tehát már jóval 1944. március 19-e előtt sok zsidó származású, vallású – nevezzük akárhogy – magyar élte meg, hogy környezete elfordul tőle,¹² hogy addigi barátai egyszer csak nem állnak szóba vele, hogy tanárai hirtelen nem ismerik el teljesítményét stb. S ez a német megszállás után méginkább így volt, hisz előfordult, hogy bujkáló zsidókat feljelentettek, hogy a közönség soraiból zavarták ki a moziból, az uszodából a zsidó gyerekeket. S bár persze ennek ellenkezőjéről is hallhatunk, segítőkészségről, részvéttről, ami ha nem is többen, de legalább egy együtt érző mosolyban, egy váratlan köszönésben megnyilvánult, vagy komolyabbról, bűjtásról, menekülés támogatásáról, a hétköznapi szolidaritás eme hiányai természetesen nem a hatóságok, s különösen nem a német megszállók viselkedéséről szólnak, ahogy azok sem, amelyek a légerekből, gettókból hazatérő zsidóságot sújtották (lakások, tárgyak elvétele, vissza nem adása, rosszindulatú megjegyzések, a teljes empátia hiánya stb.).

Egy olyan állami múzeumnak, amely a megbékélést kívánja szolgálni – persze ez ismét olyasvalami, amiről nem tudhatjuk, a nyilvános vita alátámasztaná-e, hogy igény van rá –, nem szabad hasonlóképp „elkendőző”, a felelősség alól feloldozó szellemet szolgálnia. Ami persze nem jelenti azt, hogy bármiféle „kollektív felelősség”, „kollektív bűnösség” gondolatát kellene sugallnia. De a tények, a hétköznapiak – sokszor negatív, de sokszor valóban pozitív – tényeinek egymás mellett történő bemutatása szolgálhatja csak a valóban árnyalt, a világot nem jókra és rosszakra osztó, hanem a jelenségeket és embereket olyan-amilyenként történő bemutatását. S ez ma már nem is oly nehéz feladat. Hisz a hatvanévnnyi távolság okán – bármelyik „oldalt” vegyük is – kevés a túlélő. Kevesen vannak hát azok is, akiket felelősség terheli, akiknek nehéz elviselnie a felelősségre való rámutatást.

Leküzdve hát a nem igazán adekvát épületterv mára megvalósult adottságait, egy valódi társadalmi vita után talán lehetőség volna a szembenézés és a gyász közös múzeumának megteremtésére. Egy olyan múzeuméra, mely bár valójában

inadekvátan – hisz a soá nem zsidó, s különösen nem vallásos zsidó „belügy” – egy zsinagógában kapott otthont, képes arra is, hogy ne csak a vallásos zsidóság gyászának adjon teret.

A jelenlegi ideiglenes kiállítás – szemben az épülettel – lenyűgöző. A Jakab Lili¹³ által talált képek, melyeket így együtt Magyarországon – bár itt voltak – eddig soha nem láthattunk, önmagukban is olyan bepillantást engednek a soá valóságába, amelynek a néző szempillantás alatt a hatása alá kerül. S a képeket fel-, illetve levezető filmek, melyeket Roman Visniac¹⁴ lenyűgöző korabeli filmjeit felhasználva Enyedi Ildikó készített, nem pusztán megfelelő kíséretként szolgálnak. A bevezető film egy olyan zsidó világot elevenít meg, hoz közel, majdhogynem kelt életre, amelyet nekünk, a soá után születetteknek már nem adatott meg megismerhetnünk. S a filmen e világ elevenné válik, szinte minden érzékünkkel átélhetjük jelenvalóságát – minekutána a záró film csak még hatásosabban utal a hiányra, e világ pusztulására.

Legyen ugyanakkor bármily megrázó is az album képeit, s az őket körülvevő filmeket néznünk, egy hiányérzet maradhat a nézőben: ezek a fényképek Németországban készültek. Arra, hogy az elpusztítottak a mi világunkból, Magyarországról származnak, csak a Visniac–Enyedi-filmek utalnak, meglehetősen áttételesen. S arra, hogy a holokauszt magyar együttműködés nélkül elképzelhetetlen lett volna, semmi sem.

Illúzióromboló e döbbenetes képsorok után átmenni az igen szépen felújított zsinagógaépületbe. Hiába, hogy a porajmosra, a roma holokausztra utaló zászlók önmagukban szépek, s talán megfelelően elhelyezve az emlékezést is tudnák segíteni – ebben a környezetben hatásukat vesztik. A látogató azt kérdi magától: ez most hogy kerül ide? Ezek a zászlók nem visznek tovább az emlékezés azon az útján, amelyen az előző képsorok révén elindultunk. Inkább csodálkozást váltanak ki a nézőből, aki szembesül a zsinagóga és a cigány holokauszt össze nem illésével, a zászlóknak egy emlékhelyre, de nem egy múzeumba valóságával. Általuk nem valami új kezdődik, nem kerülünk bele valami más élmény- és érzelemvilágba. S az együttes így mind a roma emlékezést szolgáló zászlókra, mind az őket megelőző kiállításra rosszul hat. A zászlók – melyek jelenléte annyiban persze örömteli, hogy révükön a kiállítás nem feledkezik meg a romákról sem – mégis a kiállítás inadekvát, idegen lezárásává válnak.

S itt most ismét a múzeumi térnél vagyunk. Mert mintha mindabban a zavarban, amelyet e zászlók kiváltanak szerepet játszana az is, hogy e zászlók a zsinagógában vannak, míg a Jakab Lili által talált album fotóinak az újonnan, a múzeum céljaira épült föld alatti kiállítóterem adnak otthont. Ezek olyan termek, amelyekbe Liebeskind¹⁵ holokauszt-tornyához hasonlóan természetes fény nem hatol be. Ahol a fehér falak kontrasztként szolgálnak a fekete-fehér képek fekete valóságához. Kérdés, hogyan lehet az egész múzeumot ilyené tenni. Olyanná, hogy az a gyász, emlékezés, a múlt, annak rémtettein s eltűnt szépségein való merengés otthonává tudjon válni. A zsinagóga nekem – aki persze ebben laikus vagyok – nem tűnik ilyennek. S ráadásul mintha az összes rendelkezésre álló terület meglehetősen kicsi lenne ahhoz, hogy az állandó kiállításnak, az állami, s így nem csak a zsidó holokauszttal foglalkozó kiállításnak teret adjon. S ahhoz pedig igazán leleményesnek kell a kiállítás rendezőinek lenniük, hogy a zsinagógai tér múzeumi felhasználása keltette disszonanciát, amit csak fokoz, ha – ahogy ezen az ideiglenes kiállításon is – oda nem a zsidó vézskorszak, hanem bármi más, akár a porajmos emlékezete kerül.

•

Rendhagyó, s ettől igazán érdekes volt a téma, amelyet a soára való emlékezés kapcsán a Centráli Galéria kiállítótermében rendezett kiállítás felvetett. Valójában ez a kiállítás „érdemelte” volna az *Elhallgatott Holocaust* címet. Ez a kiállítás ugyanis nem magára a soára kívánt emlékeztetni, hanem a soára való emlékezés magyarországi múltját kívánta bemutatni. Mindazonáltal – legalábbis számomra – a legdöbbenetesebbek a hatvanas, illetve nyolcvanas évek „hivatalos” kiállításait, azok koncepcióit, a koncepciók háttérben meghúzódó pártutasításokat bemutató tablók mögötti utolsó tablórétegen bemutatott dokumentumok voltak: a háború utáni évek emlékezésének sok esetben elrémítő dokumentumai.

A két korábbi kiállítás kapcsán az emlékezni nem tudásra, a múlttal való szembenézés képtelenségére, illetve annak tilalmára emlékezhettünk – arra, ahogy a valós emlékezésnek az akkori vezetés azon törekvése, hogy ne a zsidók szenvedései, hanem a faszizmus rémtettei kerüljenek bemutatásra, útját állta. Mégis, ez volt a kevésbé érdekes része az anyagnak. Hisz aki akarta/ja, tudhatta/ja, hogy a szocializmus hazugságvilágába a soá más

módon kezdetben egyáltalán nem, a vége felé is csak módjával illett bele. Ráadásul a kiállítás ebből a szempontból nem is volt igazán jól megrendezve: sok helyen csak szövegek jelezték a régi kiállítások anyagában megjelenő képeket, s sokszor hiányzott az az információ – legelemibben a bemutatott anyagok keletkezési dátuma –, amelynek segítségével a dokumentumokat a látogató a maga számára értelmezhetné. Talán ennek is köszönhető, hogy az sem vált igazán világossá, hogy a két kiállítás rendezése között eltelt húsz év milyen változást hozott a hatalom holokauszthoz való viszonyában, hogy mennyiben engedett meg a nyolcvanas években többet, mást.

De a kiállítás átütő erejét az emlékezni nem akarásnak, az akkor még igazán közelmúlt tudomásul nem vételésnek, a múltért viselt felelősségnek ma is jól ismert módon az áldozatokra való áthárításának, sőt a rémségek el nem ismerésének tanúságául szolgáló negyvenes évek röpirataiból, újságcikkeiből készült válogatás adta.

Amikor az elmúlt években elkezdtem soátúlélőkkel interjúzni, kezdett igazából foglalkoztatni az a valójában evidensen adódó kérdés: hogyan lehetett mindezek után visszailleszkedni. Lassan fogtam föl azt, ami tulajdonképpen magától értetődő is lehetett volna, hogy a háború vége nem fújta el könnyű piheként a soát. A gettóból és a rejtékhelyekről kiszabadulókat, a lágerekből hazatérőket egy inkább ellenséges, semmint együtt érző világ fogadta. S persze ez nem is csoda. Legyen a válaszuk bármi arra a kérdésre, hogy a nemzetiszocializmus agyomosására miért voltak fogékonyak az akkoriak, a tény az tény, s így a „felszabadulás” egy meglehetősen antiszemita, az elvesztett háború kudarca miatt csalódott, az orosz kommunizmustól rettegő magyar népeiséget ért. S innen nézve szociálpszichológiai közhely, hogy bennük a túlélő zsidók felbukkanása legalábbis kognitív disszonanciát kellett keltsen. S persze a hamarosan bekövetkező kommunista hatalomátvétel elhallgattatta ennek hangjait, s ettől fogva mind az antiszemitizmus, mind a vesztes háború miatti kesergés egyet jelentett a kommunista hatalommal való szembenállással, s így elhallgattatott, de 1947-ig mindennek még tere volt. S a bemutatott dokumentumok ebbe a világba, ennek légkörébe engedtek megrázó bepillantást.

Megélhette hát a kiállítás látogatója e dokumentumok s a későbbi kiállítási anyagok által azt, hogy hogyan lehetett úgy beszélni hatvan évig a soáról, hogy valójában ne legyen róla,

vagy legalábbis az általa okozott pusztulásról, szenvedésről szó. S mindezt még inkább átélhetővé tették a korabeli – pl. a legelső megemlékezéseket bemutató – híradórészletek, s Gazdag Gyula *Társasutazás* c. filmje is. Döbbenetes volt találkozni azzal, ahogy a nyolcvanas évek elején a társasutazás résztvevői, talán egytől egyig egykori heftlingek, visszatérnek szenvedéseik színhelyére, Auschwitzba, hogy emlékezhessenek – vélhetően mert itthon azt nem szabad nekik.

A Terror Háza kiállítására félve mentem. Nem tudtam elképzelni, hogy milyen kiállítás lehet a soáról ott, ahol az állandó kiállítás elbaggatellizálja a soát, s az általános előítéletnek tápot adva teret enged zsidóság és kommunizmus összemérésének. Ugyanakkor hallottam, hogy folyamatosan vetítik Lanzmann amúgy elérhetetlen *Szoabját*, s ez felvillanyozott.

Amitől persze a leginkább tartottam, különösen, amikor kiderült számomra, hogy itt is van kiállítás a másik három mellett, hogy ki fog derülni, hogy van „mi holokausztunk”, „ti holokausztotok”, „ő holokausztjuk”. S persze ez nem is lett volna csodálható azok után, hogy a magyar állami holokausztmúzeum egy zsinagógában kapott helyet, lehetővé téve azt, hogy legyenek, aki úgy érzik, ez (csak) a zsidók holokausztmúzeuma. S ha ez a zsidóké, akkor interpretálható úgyis, mint ami a baloldalé, s akkor kell, hogy a jobboldalnak is legyen egy sajátja. Különösképpen azután, hogy a holokausztmúzeum létrehozásának kontextusában a Terror Háza mint a jobboldal hitbizománygyakorta felbukkant.

No, szóval féltem, hogy esetleg egy a holokausztot bagatellizáló, legalábbis a felelősséget teljes egészében az idegen hatalmakra hárító kiállítást fogok találni.

A hatalmas alapterületű múzeumnak két – egymástól távol eső – termét kapta ez a kiállítás, jobban mondva ezek a kiállítások. Érdekes módon a felső szinten lévő teremben a *Magyar tragédia, 1944* című tárlaton találkoztam holokausztúrám során egyedül azzal, hogy a rendezők az elkobzott tárgyhegyek (cipők, szemüvegek stb.) mára már valamiért inkább színpadiasnak, mint az átélést elősegítőnek ható technikájával operálnának. A két tárolóban felhalmozott, az eredeti léptékéhez képest nevetségesen kevés és túl jó állapotúnak tűnő cipő s edény, ha jól emlékszem, sikertelenül próbál utalni arra az élményre, amit

ezeknek a tárgyaknak az igazi tömege vált ki a nézőből. Hasonlóképp hatástalan a felállított SS- és csendőregyenruha is.

A falakon pedig névsorok. Az „Igazak Falán” a zsidókat mentők nevei, a „Tettesekén” a Magyarországon tevékenykedő SS- és nyilas vezetők képei – kicsit azt sugallva, mintha a világ e két csoportra lenne osztható.

A teremben ezeken felül található néhány kivetítőn – mint utólag az internetről értesültem, ezek koporsót mintáztak – az európai, magyarországi és roma holokauszt – e formában sajnos nehezen „fogyasztható” – képi dokumentumai cserélődtek folyamatosan.

S a félig-meddig kétfelé osztott terem másik felében egy nagy vetítővászonon vetítették folyamatosan Lanzmann megrázó filmjét. Sajnos a kiállításnak nem a filmet nézni kívánó látogatói – nekem szerencsém volt, kevesen voltak –, mint-hogy a terem vetítésre szolgáló része nincsen igazán elkülönítve, valójában zavarták a film nézését. S a helyiség amúgy is alkalmatlan volt e kilencórás filmóriás végignézésére, hisz nem volt elsötétítve, s kényelmetlenek voltak a székek is. A látogató úgy érezhette, a kiállítás rendezői nem szeretnék, vagy legalábbis nem számítanak rá, hogy a filmet tényleg meg szeretné nézni. Pedig a pénztárosok figyelmeztetése szerint a jegyet érdemes eltenni: feljogosít a vetítésre való visszatérésre. Ambivalens tehát az üzenet: nézzük is a filmet meg ne is. Mégis, azok után, hogy e filmet 1985-ös elkészülése óta tudomásom szerint Magyarországon egyetlenegyszer lehetett látni az Örökmozgóban, októberig tartó állandó vetítése olyan tett, amely ellensúlyozza a kiállítás egyébkénti érdektelenségét.

Merthogy a második, a földszinti teremben lévő *Hetedíziglen* című, a holokausztban meggyilkolt 1,5 millió európai és 190 ezer magyar gyermeknek emléket állító időszaki tárlatnak nevezett kiállítás is inkább csak egy emlékszoba, semmint valódi kiállítás. Az elpusztultak neveit soroló vetítés mellett itt pusztán egy Wallenbergre emlékező falat láthatunk, s egyedül a túlélőkkel készített videóra rögzített és folyamatosan vetített interjúk azok, amik az e teremben látható anyagot árnyalják. Ezek azonban az emlékszoba funkciót inkább csak zavarják, mert nem teszik lehetővé a gyászban való csendes elmélyedést.

Ugyanakkor nehezen értelmezhető a tárlat címe. Hisz az elpusztított gyerekeknek nincsenek, nem lehettek utódai. Nincs tehát, aki hetedíziglen is felemlegesse hiányukat.

•

Négy kiállítás – az emlékezésre, emlékeztetésre tett négy különböző kísérlet. Mintha együttesük azt mutatná meg, miféle módokon próbálunk ma, próbáltunk korábban ebben az országban emlékezni. Nyilvánvaló a küzdelem, hogy egyelőre még igencsak nehéz a soára való emlékezés. A legnehezebb, mint láthatjuk, a felelősség kérdésének firtatása – erre egyetlen kiállítás sem vállalkozik. Vajon hány évnek kell még eltelnie ahhoz, hogy erre is képessé váljon az ország?

JEGYZETEK

¹ James E. Young: *Writing and Rewriting the Holocaust – Narrative and the Consequences of Interpretation*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1988

² Az *Enigma* Holokauszt számában (2003/37–38.) Ernst van Alpen Szerepjátékok és játékszerek c. írásában azt elemzi, hogy a harmadik-negyedik generáció művészeire jellemző, hogy játékeszközök révén „eljátszatják” velünk a holokausztot – heteropatikus azonosulást hozva ott, ahol saját emlék nem áll rendelkezésre. Hisz el kell kerülni a szokványos tanítási módszerek narratív kontrollja keltette unalmat, mely a holokausztot eggyé tenné az iskolában tanított sok érdektelen megtanulnivaló egyikével.

³ Lásd Van Alpen: i. m.

⁴ Lásd Van Alpen: i. m.

⁵ Anna Maria Jokl izraeli–német pszichoanalitikus az első, aki már a hatvanas években ír erről, de írásának akkor még egyáltalán nincs visszhangja.

⁶ Lásd a bécsi emlékművet a Judenplatzon, mely kifordított könyvekkel szimbolizálja a valaha volt világ eltűnését, s azt, hogy nekünk utódoknak ezt nem szabad elfelednünk.

⁷ Ez történt a hamburgi emlékoszloppal.

⁸ Young elemzésében ezt üzeni a washingtoni múzeum.

⁹ Ezt üzente nekem New Yorkban az Ellis Islanden álló múzeum.

¹⁰ Már idézett művében Young arra a megállapításra jut, hogy többségükben ezt üzenik az izraeli emlékművek.

¹¹ *Népszabadság*, 2003. február 3.

¹² Vö. pl. Terner Kornélia: *Az út szélén*. In: Kőbányai János (szerk.) *Az út szélén*. Múlt és Jövő, 2004

¹³ Bár – nyilván angoltól visszafordítva – a múzeumban, s a fotókat tartalmazó albumban is Jákob Liliről olvashatunk, túlélő társai ezen a néven említik az albumot megtaláló, akkor 17 éves lányt.

¹⁴ Roman Visniac a II. világháború előtti, az abban megsemmisült kelet-európai zsidó világ fotósaként ismert. Munkássága ugyanakkor nem korlátozódik fényképfelvételekre, filmeket is készített.

¹⁵ A Liebeskind tervezte berlini Zsidómúzeumban egy trapéz alaprajzú betontorony, amelybe nem szűrődik be fény szimbolizálja az üldözöttek létélményét.